

Marta Chrabąszcz

Centrum Usług Wspólnych Gminy Dąbrowa Tarnowska
Akademia Nauk Stosowanych w Tarnowie

**SZKOLNA PROFILAKTYKA UZALEŻNIEŃ
W CZASIE PANDEMII
(NA PRZYKŁADZIE SZKÓŁ PODSTAWOWYCH
W GMINIE DĄBROWA TARNOWSKA)**

Uwagi wstępne

Procesy związane z realizacją działań profilaktycznych w szkole są atrakcyjnym polem badawczym dla socjologów, którzy analizują relacje międzyludzkie i zjawiska społeczne. W oglądzie społeczności szkolnej, podobnie jak społeczeństwa w ogóle, należy przyjąć perspektywę dynamiczną, procesualną, patrzeć na nią nie jak na nieruchomy stan, ale jak na proces, „ciągły niekończący się strumień zdarzeń” oraz „miękkie pole relacji”¹. W owym „strumieniu zdarzeń” uczestniczą w sieci więzi i zależności uczniowie, nauczyciele i rodzice, a wpływ na ich codzienne działania mają polityka oświatowa państwa i lokalnej władzy.

Profilaktyka, z gr. *prophylássein* ‘strzec się, zapobiegać’, definiowana jako „działania mające na celu zapobieganie różnym zachowaniom ryzykownym i problemom dzieci i młodzieży”², ma charakter interdyscyplinarny, może być przed-

¹ P. Sztompka, *Socjologia zmian społecznych*, tłum. J. Konieczny, Kraków 2010, s. 24–25.

² *Vademecum skutecznej profilaktyki problemów młodzieży. Poradnik dla samorządowców i praktyków oparty na wynikach badań naukowych*, red. Sz. Grzelak, Warszawa 2015, s. 16.

miotem badań kilku nauk społecznych³. Z perspektywy pedagogiki bada się profilaktykę w związku z procesem wychowania (profilaktyka wychowawcza – profilaktyka uprzedzająca i profilaktyka objawowa; profilaktyka społeczno-wychowawcza), w naukach o zarządzaniu i jakości interesują nas np. problemy dotyczące sprawowania kontroli zarządczej w zakresie organizacji procesu profilaktyki, z perspektywy ekonomii i finansów badamy sposoby celowego i racjonalnego wykorzystania środków publicznych przeznaczonych na działania zapobiegawcze. Na profilaktykę możemy również spojrzeć z perspektywy nauk socjologicznych. Warsztat pracy socjologa pozwala analizować rozmaite aspekty profilaktyki szkolnej związane z procesami wewnątrz szkół, relacją szkoły z rodziną, związkiem szkoły ze społecznością lokalną, socjalizacją jednostek polegającą na kształtowaniu postaw i wartości w odniesieniu do cech struktury społecznej. Mnogość prac z zakresu profilaktyki pokazuje, że stanowi ona ważny obszar badań, a jej analizy z perspektywy socjologicznej mają istotne znaczenie dla rozumienia współczesnych wyzwań społecznych.

W niniejszym artykule przyjęta została perspektywa socjologii edukacji, której przedmiotem badań – cytując za Mirosławem Szymańskim – są „zjawiska, procesy i działania edukacyjne w ich rodowodzie, wymiarze i kontekście społecznym, uwarunkowania społeczne kształcenia i wychowania, instytucje pełniące w danym społeczeństwie funkcje edukacyjne oraz osoby, które inicjują i prowadzą działania edukacyjne lub z nich korzystają”⁴. W socjologicznym spojrzeniu na edukację bierze się więc pod uwagę – dookreślając za Piotrem Mikiewiczem – „procesy i działania związane z organizacją, realizacją określonych zadań i uwarunkowaniami funkcjonowania szkół i systemów szkolnych w różnych układach społecznych oraz analizę skutków ich działań dla szerszych układów społecznych”⁵. Społeczny wymiar edukacji jest równie istotny, co jej wpływ na indywidualny rozwój człowieka. Takie szerokie spojrzenie na edukację – rozumianą jako element instytucjonalnej płaszczyzny kształcenia i wychowania, cechujący się planowością, celowością, zorientowaniem na uzyskanie określonych efektów przy użyciu specyficznych i formalnych narzędzi⁶ – dzięki której uczeń nie tylko rozwija swoje wewnętrzne zasoby, ale także staje się aktywnym obywatelem, pozwala zmieniać społeczeństwo i realizuje prorozwojowe zadania cywilizacyjne⁷.

³ Współczesne rozumienie terminu ‘profilaktyka’ w różnych naukach (pedagogika, pedagogika społeczna, psychologia, socjotechnika, prakseologia) prezentuje A. Salamucha w artykule *Pojęcie profilaktyki (analiza semiotyczna)*, „Roczniki Pedagogiczne” 2016, nr 4, t. 8 (44), s. 7–48.

⁴ M.J. Szymański, *Socjologia edukacji. Zarys problematyki*, Kraków 2021, s. 22.

⁵ P. Mikiewicz, *Socjologia edukacji. Teorie, koncepcje, pojęcia*, Warszawa 2016, s. 13.

⁶ *Ibidem*, s. 11.

⁷ Zob. *Professionalism and Pedagogy: A contemporary opportunity. A Commentary by TLRP and GTCE*, ed. A. Pollard, Londyn 2010; <http://reflectiveteaching.co.uk/media/profandped.pdf> [dostęp: 3.02.2022].

W celu prawidłowej realizacji tak ważnego i złożonego zadania potrzebna jest profesjonalizacja działań edukacyjnych, w tym także wychowawczych i profilaktycznych⁸.

Spośród dominujących w socjologii edukacji komplementarnych orientacji teoretycznych, tj. strukturalno-funkcjonalnej (wraz z jej kredencjalną krytyką), konfliktowej, interpretatywnej, postmodernistycznej⁹, najbliższy poniższym rozważaniom jest strukturalny funkcjonalizm traktujący edukację jako narzędzie socjalizacji, czyli kształtowania postaw i wartości na rzecz równowagi społecznej, a w kontekście kształtowania biografii ucznia traktujący edukację jako narzędzie budowania społeczeństwa merytokratycznego; przestrzeń, w której dokonują się wybory i racjonalne planowanie dokonywane przez jednostki¹⁰. Profilaktyka jest istotnym elementem systemu szkolnego widzianego z przyjętej perspektywy.

Głównym celem badania jest rozpoznanie funkcjonowania szkolnej profilaktyki uzależnień w czasie pandemii wywołanej wirusem SARS-CoV-2. Waga problemu jest istotna, gdyż prowadzenie skutecznej profilaktyki było przedmiotem rozważań jeszcze przed epidemią. Szerokie badania ewaluacyjne na temat skuteczności realizowanych w szkole programów profilaktycznych podjął Krzysztof Ostaszewski w pracy *Skuteczność profilaktyki używania substancji psychoaktywnych. Podstawy opracowywania oraz ewaluacja programów dla dzieci i młodzieży*, w której udowodnił ich ograniczoną skuteczność¹¹. Już przed pandemią podkreślano niedoskonałości działań profilaktycznych zarówno w pracach badawczych¹², jak i w trakcie kontroli Najwyższej Izby Kontroli, która działania szkół¹³ i gmin¹⁴ w zakresie profilaktyki uzależnień oceniła jako niewystarczające i nierzetelne, pomimo tego że samorządy otrzymują wsparcie choćby poprzez rekomendacje przedstawiane im corocznie przez dotychczasową Państwową Agencję Rozwiązywania Problemów Alkoholowych¹⁵. W wielu pracach wskazuje się na nieefektywność,

⁸ *Ibidem*, s. 7.

⁹ Z. Melosik, *Socjologia edukacji: teoretyczne (re)konstrukcje* [w:] *Krótkie wykłady z socjologii edukacji*, red. M.J. Szymański, Warszawa 2019, s. 32.

¹⁰ P. Mikiewicz, *Socjologia edukacji...*, s. 19, 79–141.

¹¹ K. Ostaszewski, *Skuteczność profilaktyki używania substancji psychoaktywnych. Podstawy opracowywania oraz ewaluacja programów dla dzieci i młodzieży*, Warszawa 2003.

¹² Por. spory o skuteczność działań profilaktycznych w A. Salamucha *Pojęcie profilaktyki...*, s. 39–41.

¹³ NIK o przeciwdziałaniu e-uzależnieniu dzieci i młodzieży, <https://www.nik.gov.pl/aktualnosci/nik-o-przeciwdzialaniu-e-uzaleznieniu-dzieci-i-mlodziezy.html> [dostęp: 9.02.2022].

¹⁴ Profilaktyka uzależnień pod znakiem festynów i pogadanek, <https://www.nik.gov.pl/aktualnosci/profilaktyka-uzaleznien-od-alkoholu-i-narkotykow.html> [dostęp: 7.02.2022].

¹⁵ Rekomendacje do realizowania i finansowania gminnych programów profilaktyki i rozwiązywania problemów alkoholowych w 2022 roku, https://www.parpa.pl/images/file/Rekomendacje_2022.pdf [dostęp: 7.02.2022].

rozbieżność między rzeczywiście podejmowanymi działaniami a społecznymi oczekiwaniami wobec szkoły. W obecnym spojrzeniu na profilaktykę podkreśla się konieczność budowania programów profilaktycznych w oparciu o naukowo uzasadnione podstawy teoretyczne (odwołujące się do uznanych psychospołecznych teorii, które wyjaśniają mechanizmy inicjacji i używania substancji psychoaktywnych, środków zastępczych oraz nowych substancji psychoaktywnych w okresie adolescencji) w powiązaniu z celami programu i specyfiką odbiorców¹⁶.

Właściwe prowadzenie procesu profilaktycznego jest ze względu na swą złożoność trudnym wyzwaniem narażonym na wiele niedoskonałości. Można założyć, że pandemia nasiliła raczej owe niedoskonałości prowadzenia działań profilaktycznych. Niemniej jednak sytuacja kryzysowa, jaką niewątpliwie jest epidemia koronawirusa, mogła stać się szansą na rewizję dotychczasowego sposobu działania i poszukiwania skuteczniejszych sposobów oddziaływania profilaktycznego. Przeprowadzone badania pozwolą zdiagnozować problemy z realizacją szkolnego programu wychowawczo-profilaktycznego wywołane pandemią.

Prawne aspekty profilaktyki uzależnień w szkole

Socjologia edukacji zwraca uwagę na kontekst, w jakim zachodzą procesy edukacyjne. Jednym z nich jest kontekst prawny. Normy prawne wyznaczają bowiem kierunek i rodzaj podejmowanych w instytucjach edukacyjnych działań. Profilaktyka jest jednym z zadań publicznych szkoły i jako takie podlega kontroli zarządczej, a więc, aby spełnić jej wymogi, musi odbywać się zgodnie z prawem, terminowo, skutecznie i efektywnie. W przypadku szkół podstawowym aktem prawnym regulującym ich działalność jest ustawa Prawo oświatowe¹⁷. Ona to sprawia, że prowadzenie działań profilaktycznych w ramach programu wychowawczo-profilaktycznego jest obowiązkiem szkoły jako instytucji. Obowiązek ten nakłada art. 26 ww. ustawy, zgodnie z którym treści o charakterze wychowawczym kieruje szkoła do uczniów, natomiast treści o charakterze profilaktycznym zarówno do uczniów, jak i nauczycieli oraz rodziców¹⁸. Zgodnie z art. 26 ust. 2 ww. ustawy program wychowawczo-profilaktyczny powinien być poprzedzony coroczną diagnozą, której celem jest rozpoznanie potrzeb rozwojowych uczniów. Powinno się zdiagnozować czynniki chroniące i czynniki ryzyka, ze szczególnym uwzględnieniem zagrożeń związanych z używaniem substancji psychoaktywnych, środków zastępczych oraz nowych substancji psychoaktywnych. W zakresie opracowania i rea-

¹⁶ K. Ostaszewski, *Skuteczność profilaktyki używania substancji...*, s. 157.

¹⁷ Ustawa z dnia 14 grudnia 2016 r. Prawo oświatowe (Dz. U. z 2021 r., poz. 1082 ze zm.).

¹⁸ *Ibidem*.

lizacji programu wychowawczo-profilaktycznego zobowiązane są do współpracy trzy organy szkoły – rada rodziców (uchwala program), rada pedagogiczna (współdziała z radą rodziców w tym zakresie) oraz dyrektor szkoły (przeprowadza diagnozę, jest odpowiedzialny za realizację programu w szkole oraz w przypadku, gdy rada rodziców nie dojdzie do porozumienia z radą pedagogiczną, ustala program wychowawczo-profilaktyczny w porozumieniu z organem sprawującym nadzór pedagogiczny).

Na konieczność realizacji zadań profilaktycznych w szkole wskazuje także art. 4 pkt 24 ustawy Prawo oświatowe, zgodnie z którym podstawa programowa kształcenia ogólnego oprócz obowiązkowych zestawów celów kształcenia i treści nauczania, opisanych w formie wymagań dotyczących wiedzy i umiejętności, powinna zawierać także zadania wychowawczo-profilaktyczne szkoły. Wprowadzona w 2017 r. rozporządzeniem¹⁹ podstawa programowa dla szkół podstawowych ośmioklasowych za najważniejszy cel kształcenia uznaje dbałość o integralny rozwój biologiczny, poznawczy, emocjonalny, społeczny i moralny ucznia. W realizacji powyższego celu podstawa programowa ważną rolę wyznacza edukacji zdrowotnej. W jej ramach zaleca kształtowanie postaw prozdrowotnych uczniów, w tym wdrożenie ich do zachowań higienicznych, bezpiecznych dla zdrowia własnego i innych osób, a poza tym zobowiązuje szkołę do ugruntowania wiedzy z zakresu prawidłowego odżywiania się, korzyści płynących z aktywności fizycznej, a także stosowania profilaktyki.

Oprócz obowiązku wynikającego z prawa oświatowego szkoła może zostać zobowiązana do wykonywania określonych zadań profilaktycznych na podstawie lokalnych uchwał. Realizacja szkolnego programu wychowawczo-profilaktycznego staje się wówczas elementem wdrażania lokalnej polityki dotyczącej zapobiegania problemom społecznym. Zwłaszcza że zgodnie z art. 4 pkt 28 ustawy Prawo oświatowe zadania oświatowe gminy obejmują nie tylko zadania w zakresie kształcenia, wychowania i opieki, ale także w ramach tych obszarów działania w zakresie polityki społecznej. Podstawą prawną przyjęcia lokalnych uchwał są trzy ustawy: ustawa o samorządzie gminnym²⁰, ustawa o wychowaniu w trzeźwości i przeciwdziałaniu alkoholizmowi²¹ oraz ustawa o przeciwdziałaniu narkoma-

¹⁹ Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 lutego 2017 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz podstawy programowej kształcenia ogólnego dla szkoły podstawowej, w tym dla uczniów z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu umiarkowanym lub znacznym, kształcenia ogólnego dla branżowej szkoły I stopnia, kształcenia ogólnego dla szkoły specjalnej przysposabiającej do pracy oraz kształcenia ogólnego dla szkoły policealnej (Dz. U. z 2017 r., poz. 356 ze zm.).

²⁰ art. 18 ust. 2 pkt 15 Ustawy z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym (Dz. U. z 2021 r., poz. 1372 ze zm.).

²¹ art. 4¹ ust. 1, 2 i 5 Ustawy z dnia 26 października 1982 r. o wychowaniu w trzeźwości i przeciwdziałaniu alkoholizmowi (Dz. U. z 2021 r., poz. 1119 ze zm.).

nii²². Ustawa o wychowaniu w trzeźwości narzuca gminie prowadzenie profilaktycznej działalności informacyjnej i edukacyjnej oraz działalności szkoleniowej w zakresie rozwiązywania problemów alkoholowych, przeciwdziałania narkomanii oraz uzależnieniom behawioralnym.

W badanej gminie Dąbrowa Tarnowska aktualnie zadania takie wyznaczają uchwalane corocznie *Gminny program profilaktyki i rozwiązywania problemów alkoholowych w Gminie Dąbrowa Tarnowska na rok 2022* oraz *Gminny program przeciwdziałania narkomanii w Gminie Dąbrowa Tarnowska na rok 2022* przyjęte Uchwałą nr XL/415/21 Rady Miejskiej w Dąbrowie Tarnowskiej z dnia 29 grudnia 2021 r.²³. Uwzględniają one cele operacyjne dotyczące profilaktyki i rozwiązywania problemów alkoholowych oraz przeciwdziałania narkomanii określone w Narodowym Programie Zdrowia.

Z powyższych analiz przepisów prawa wynika więc, że inicjatywa prowadzenia działań profilaktycznych w szkole należy do organu, jakim jest rada rodziców. To rodzicom przyznano pierwszeństwo w określaniu kierunku zarówno procesu wychowawczego, jak i profilaktycznego. Pozostałe organy, tj. rada pedagogiczna i dyrektor, współdziałają z radą rodziców w tym zakresie. Przekazanie rodzicom inicjatywy w tworzeniu szkolnego programu wychowawczo-profilaktycznego wymaga od szkoły umiejętności budowania partnerstwa z rodzicami, przede wszystkim dla podnoszenia jakości procesu wychowawczego i profilaktycznego.

Przywołanie powyższych aktów prawnych ukazuje, że zarówno w polityce oświatowej i zdrowotnej państwa, jak i w lokalnej polityce dużą wagę przywiązuje się do działań profilaktycznych. Akty prawne wymuszają na szkole jako instytucji podejmowanie działań profilaktycznych trzytorowo: do uczniów, nauczycieli i rodziców (w przypadku działań wychowawczych, tylko do uczniów).

²² art. 10 ust. 3 Ustawy z dnia 29 lipca 2005 r. o przeciwdziałaniu narkomanii (Dz. U. z 2020 r., poz. 2050 ze zm.).

²³ Uchwała nr XL/415/21 Rady Miejskiej w Dąbrowie Tarnowskiej z dnia 29 grudnia 2021 r. w sprawie przyjęcia *Gminnego programu profilaktyki i rozwiązywania problemów alkoholowych* oraz *Gminnego programu przeciwdziałania narkomanii w Gminie Dąbrowa Tarnowska na 2022 rok*, <https://bip.malopolska.pl/umdabrowatarnowska,a,2040645,uchwala-nr-xl41521-rady-miejskiej-w-dabrowie-tarnowskiej-z-dnia-29-grudnia-2021-r-w-sprawie-przyjeci.html> [dostęp: 1.02.2022]. Wobec zmian wprowadzonych Ustawą z dnia 17 grudnia 2021 r. o zmianie ustawy o zdrowiu publicznym oraz niektórych innych ustaw (Dz. U. z 2021 r., poz. 2469), polegających m.in. na połączeniu Państwowej Agencji Rozwiązywania Problemów Alkoholowych z Krajowym Biurem do Spraw Przeciwdziałania Narkomanii w Krajowe Centrum Przeciwdziałania Uzależnieniom, podjęte uchwały mają moc jedynie do 31 marca 2022 r. (art. 21).

Pandemia i jej wpływ na funkcjonowanie szkoły

Oprócz kontekstu prawnego działań edukacyjnych najistotniejszym w niniejszym artykule jest kontekst społeczny związany z pandemią. Truizmem jest stwierdzenie, że pandemia covid-19 stała się nieprzewidywanym, niespotykanym dotąd na globalną skalę czynnikiem, który wpłynął na życie społeczeństw. Naukowcy podkreślają wpływ epidemii koronawirusa na różne aspekty rzeczywistości. Wywołane nią negatywne zmiany w społeczeństwie Piotr Długosz, poruszając się w obszarze socjologii pandemii w nawiązaniu do koncepcji traumy kulturowej Piotra Sztompki, określa traumą społeczno-kulturową²⁴. Do społecznych kosztów covid-19 badacz zalicza m.in. spadek poziomu życia, utratę pracy lub obawę przed jej utratą, stratę zasobów ekonomicznych, ograniczenia praktyk społecznych²⁵. Sytuacja epidemiczna niesie za sobą lęk, rodzi niepewność i zagrożenie, obniża poczucie bezpieczeństwa, co jest charakterystyczne dla sytuacji kryzysowej.

Również edukacja stała się tym obszarem, na którym pandemia w istotny sposób odcisnęła piętno. Naukowej refleksji poddano kondycję nauczycieli, sposób przygotowania jednostek oświatowych do realizacji zadań w trybie zdalnym²⁶. Od początku pandemii szukano odpowiedzi na pytanie, co powinno się stać priorytetem edukacji. Ważne ogólne zalecenia można znaleźć w raporcie ekspertów UNESCO *Thinking about Pedagogy in an Unfolding Pandemic. An Independent Report on Approaches to Distance Learning During COVID-19 School Closures*²⁷. Podstawową rekomendację zawartą w raporcie znakomicie oddaje metafora „Maslow przed Bloomem”²⁸. Pokazuje ona, że zadbanie o zaspokojenie podstawowych potrzeb uczniów, takich jak poczucie bezpieczeństwa, dobre samopoczucie, jest ważniejsze niż dydaktyka, której uosobieniem został autor znanej klasyfikacji celów kształcenia zwanej taksonomią Blooma. W tej trudnej dla uczniów sytuacji – przekonują autorzy raportu – nauczyciele muszą postępować ze zrozumieniem złożoności życia domowego, stanu psychicznego i emocjonalnego uczniów wywołanego pandemią. Podobne stanowisko zajęli polscy badacze. W pra-

²⁴ Zob. P. Długosz, *Trauma pandemii COVID-19 w polskim społeczeństwie*, Warszawa 2021.

²⁵ *Ibidem*, s. 83–106.

²⁶ Zob. np. E. Pisula, D. Pankowski, I. Nowakowska, A. Banasiak, K. Wytrychiewicz-Pankowska, M. Markiewicz, A. Jórczak, *Nauczyciele w sytuacji powrotu do szkół w czasie pandemii SARS-CoV-2. Raport z badań przeprowadzonych od 10 września do 10 października 2020*, Open Science Framework, Warszawa 2020; <https://osf.io/6znce/> [dostęp: 2.02.2022].

²⁷ A. Doucet, D. Netolicky, K. Timmers, F.J. Tusciano, *Thinking about Pedagogy in an Unfolding Pandemic. An Independent Report on Approaches to Distance Learning During COVID19 School Closures*, <https://learningportal.iiiep.unesco.org/en/library/thinking-about-pedagogy-in-an-unfolding-pandemic-an-independent-report-on-approaches-to> [dostęp: 9.01.2022].

²⁸ *Ibidem*, s. 8.

cy *Edukacja w czasach pandemii wirusa covid-19. Z dystansem o tym, co robimy obecnie jako nauczyciele* zawarto zarówno diagnozę sytuacji z pierwszego okresu pandemii, jak i opis praktycznych strategii i rozwiązań, propozycję oddziaływań pedagogicznych adekwatnych do pandemii²⁹. Jacek Pyżalski, wyznaczając priorytety nauki zdalnej, na pierwszym miejscu stawia zachowanie i wzmacnianie relacji międzyludzkich, wśród których najważniejsze to relacje nauczyciel – uczeń i nauczyciel – rodzina ucznia oraz relacje rówieśnicze³⁰. Kolejne istotne obszary to: (1) wsparcie społeczne i budowanie odporności (rezyliencji) rozumianej jako zdolność do radzenia sobie pomimo trudnej sytuacji i występowania szkodliwych czynników środowiskowych oraz (2) prowadzona mądrze i z rozważą skuteczną dydaktyka zdalna. Stawianie na pierwszym miejscu w sytuacji kryzysowej relacji jako podstawy działań szkoły jest uzasadnione. Koresponduje to z badaniami sprzed pandemii przeprowadzonymi przez Johna Hattiego, które udowadniają, że dobre relacje nauczyciel – uczeń są jednym z kluczowych czynników mających wpływ na osiąganie postępów przez uczniów³¹.

Zgadzać się z powyższym stanowiskiem wskazującym potrzebę zaspokojenia w pierwszej kolejności podstawowych potrzeb członków społeczności szkolnej, należy podkreślić ogromną wagę działań profilaktycznych. Konieczny jest namysł, jak w tym szczególnym czasie pandemii również w obszarze profilaktyki działać dobrze pedagogicznie. Działania profilaktyczne w czasie pandemii stały się przedmiotem badań Instytutu Profilaktyki Zintegrowanej pod kierownictwem Szymona Grzelaka³². Autorzy raportu *Profilaktyka na czas epidemii. Potrzeby, priorytety i rekomendacje dotyczące działań w zakresie profilaktyki używania substancji psychoaktywnych oraz innych problemów dzieci i młodzieży w czasie epidemii COVID-19* formułują pięć kluczowych tez:

- 1) Dzieci i młodzież w kryzysie wywołanym przez epidemię muszą być objęci szczególnym wsparciem wychowawczym, profilaktycznym i pomocowym, zwłaszcza że skutek izolacji społecznej i wprowadzenia reżimu sanitarnego ograniczona została skala i dostępność działań o tym charakterze.

²⁹ *Edukacja w czasach pandemii wirusa COVID-19. Z dystansem o tym, co robimy obecnie jako nauczyciele*, red. J. Pyżalski, EduAkcja, Warszawa 2020, <https://zdalnie.edu-akcja.pl/> [dostęp: 9.01.2022].

³⁰ J. Pyżalski, *Co jest obecnie ważne, a co mniej w działaniach szkół i nauczycieli?* [w:] *Edukacja w czasach pandemii...*, s. 25–26.

³¹ Zob. J. Hattie, *Widoczne uczenie się dla nauczycieli. Jak maksymalizować siłę oddziaływania na uczenie się*, tłum. Z. Jankowska, współpr. M. Pater, Warszawa 2015.

³² *Profilaktyka na czas epidemii. Potrzeby, priorytety i rekomendacje dotyczące działań w zakresie profilaktyki używania substancji psychoaktywnych oraz innych problemów dzieci i młodzieży w czasie epidemii COVID-19*, oprac. Sz. Grzelak, Warszawa 2020, https://www.parpa.pl/images/Ekspertyza_IPZIN_pod_kierunkiem_dr_Sz._Grzelaka_.pdf [dostęp: 9.01.2022].

- 2) Skutkiem braku działań profilaktycznych może być znaczne pogorszenie się stanu zdrowia psychicznego dzieci i młodzieży, co przyczynia się do wzrostu zachowań ryzykownych i problemów. Koszty społeczne i finansowe profilaktyki będą dla lokalnej społeczności znacznie niższe niż koszty społeczne wynikające z zaniechania profilaktyki.
- 3) Dzięki zainwestowaniu przez władzę lokalną środków finansowych w profilaktykę dostosowaną do sytuacji kryzysowej podniesie się indywidualny i społeczny potencjał pozwalający radzić sobie w kryzysie.
- 4) Prowadzenie profilaktyki online pozwala osiągać jej cele.
- 5) Profesjonalne działania profilaktyczne w czasach pandemii powinny:
 - a) dawać dzieciom i młodzieży przede wszystkim wsparcie psychiczne i emocjonalne przez wspierającego dorosłego, a dopiero w dalszej kolejności zajmować się konkretnymi zagrożeniami, takimi jak np. alkohol, uzależnienia behawioralne;
 - b) wykorzystywać w pierwszej kolejności zasoby wewnętrzne dzieci i młodzieży (talenty, umiejętności, wartości, więzi z innymi) jako podstawowy sposób radzenia sobie z sytuacją kryzysową;
 - c) wspierać dorosłych mających kontakt z dziećmi i młodzieżą (rodziców, wychowawców, pedagoga szkolnego, psychologa szkolnego);
 - d) modelować przez profesjonalnych profilaktyków wzorcowe postawy i rozwiązania wykorzystywane później przez dorosłych wspierających dzieci i młodzież³³.

Te ogólne wskazówki, pozostające w domenie nauk pedagogicznych, mogą stać się podstawą do refleksji socjologicznej badającej działania instytucji w czasie pandemii.

Metodologia badań własnych

Główne pytanie badawcze niniejszego artykułu to: W jaki sposób funkcjonowała szkolna profilaktyka uzależnień w czasie pandemii? Zagadnieniami, które zweryfikowano w trakcie badania, były kwestie związane z diagnozą poprzedzającą uchwalenie programu wychowawczo-profilaktycznego, formami i metodami pracy profilaktycznej w czasie pandemii, treścią programów wychowawczo-profilaktycznych, czynnikami ułatwiającymi i utrudniającymi realizację zadań profilaktycznych. Wobec tak określonego problemu badawczego należy sformułować hipotezę wyjściową, która brzmi: Pandemia, choć niosząca znamiona sytuacji kryzysowej, wręcz traumy społeczno-kulturowej, nie

³³ *Ibidem*, s. 3.

zmieniła w istotny sposób prowadzenia procesu profilaktycznego w szkole. Hipotezą szczegółową jest założenie, że profilaktyka nie jest przez dyrektorów uznawana za najważniejszy proces w szkole, sytuowana jest za procesem dydaktycznym i wychowawczym, na których to skupiono w pierwszej kolejności działania w obliczu wybuchu pandemii. Założono też, że formy zajęć online ugruntowały stosowanie tradycyjnych podawczych metod działań profilaktycznych, których skuteczność jest stosunkowo mała. Ostatnią przyjętą w artykule hipotezą szczegółową jest przypuszczenie, iż rodzice nie wykorzystują w pełni prawnej możliwości decydowania o procesie profilaktycznym, nie angażują się w optymalny sposób w tworzenie szkolnego programu wychowawczo-profilaktycznego.

Aby zrealizować główny cel badań, posłużono się ankietą³⁴ skierowaną do wszystkich dyrektorów szkół podstawowych znajdujących się na terenie gminy Dąbrowa Tarnowska położonej w powiecie dąbrowskim (województwo małopolskie). Wybór adresatów ankiety był umotywowany tym, że to dyrektorzy, prowadząc nadzór pedagogiczny, odpowiadając prawnie za realizację podstawy programowej, wszelkich programów i planów pracy w szkole, mają największą wiedzę o procesach zachodzących w szkole. Za wyborem ankiety przesłanej do dyrektorów drogą elektroniczną przemawiała szybkość i łatwość dostępu do respondentów, co szczególnie istotne jest w okresie pandemii i nauki w trybie zdalnym, gdy ważne było zachowanie bezpieczeństwa. Ponadto konstrukcja zastosowanego w badaniu narzędzia, tzn. mała liczba pytań z przewagą pytań zamkniętych i półotwartych (22 pytania) i stosunkowo niewielką ilością pytań otwartych (7 pytań) to główne argumenty na rzecz wykorzystania ankiety w realizowanym badaniu. Ankieta składała się z 29 pytań, w tym z trzech metryczkowych dotyczących wielkości szkoły, jej położenia (wieś, miasto) i stażu pracy dyrektora na stanowisku kierowniczym.

Badanie zostało przeprowadzone w szkołach podstawowych znajdujących się na terenie gminy Dąbrowa Tarnowska w dniach od 17 do 22 lutego 2022 r. Ankiety rozesłano do 10 szkół, zwrot wynosił 100%. Badaniem objęto sześć szkół publicznych prowadzonych przez gminę, trzy szkoły publiczne prowadzone przez osoby fizyczne (tzw. „małe szkoły”) i jedną szkołę podstawową niepubliczną również zaliczaną do tzw. „małych szkół”. Spośród wymienionych trzy szkoły znajdują się na terenie miasta Dąbrowa Tarnowska, pozostałe położone są na terenach wiejskich. Liczba uczniów objętych działaniami profilaktycznymi przedstawia się następująco: SP1 – 431, SP2 – 583, SP3 – 161, SP4 – 103, SP5 – 118, SP6 – 140, SP7 – 88, SP8 – 41, SP9 – 73, SP10 – 66. W sumie w badanych szkołach działaniami profilaktycznymi objętych jest ponad 1800 uczniów³⁵.

³⁴ L. Sołoma, *Ankieta [w:] tenże, Metody i techniki badań socjologicznych. Wybrane zagadnienia*, Olsztyn 2002, s. 150–204.

³⁵ Stan uczniów według danych przekazywanych do Systemu Informacji Oświatowej na dzień 30 września 2021 r.

Badanie dotyczyło roku szkolnego 2020/2021 – roku, który w całości przebiegał w okresie pandemii i był poprzedzony jej wybuchem. Uczniowie od marca 2020 r. uczyli się po raz pierwszy w trybie zdalnym. Minął już pierwszy, najbardziej zaskakujący czas epidemii koronawirusa. Szkoły zyskały czas, aby wprowadzić do praktyki szkolnej zmiany w programie wychowawczo-profilaktycznym i sposobie prowadzenia zadań profilaktycznych. Kolejna część artykułu pokaże, jak szkoły poradziły sobie z realizacją zadań profilaktycznych w czasie pandemii.

Realizacja zadań profilaktycznych w czasie pandemii – analiza wyników badań

Na wstępie warto zaznaczyć, że w badanej gminie funkcje kierownicze w szkołach sprawują doświadczeni dyrektorzy. Żaden z nich nie pełni tej funkcji po raz pierwszy, czworo z nich sprawuje ją już drugą kadencję (kadencja trwa 5 lat), sześćcioro ankietowanych jest na stanowisku dyrektora ponad 10 lat. Mamy więc do czynienia z doświadczonymi dyrektorami bardzo dobrze znającymi kierowane przez siebie szkoły i lokalną społeczność. Podsumowując zmienne niezależne, można stwierdzić, że staż pracy na stanowisku kierowniczym nie był czynnikiem różnicującym podejście dyrektorów do realizacji zadań profilaktycznych w szkole, respondenci wskazywali bowiem, zwłaszcza w pytaniach zamkniętych i półotwartych, zbieżne odpowiedzi. Podobnie miejsce usytuowania szkoły (wieś, miasto) ani jej wielkość. Być może wynika to z faktu, iż miejsko-wiejska gmina Dąbrowa Tarnowska jest stosunkowo mała (ponad 20 000 mieszkańców), a dyrektorzy od wielu lat ściśle ze sobą współpracują, co zaowocowało podobnym stosunkiem do realizowanych w szkole procesów.

Ważne pytania, które zostały postawione w ankiecie, dotyczyły diagnozy poprzedzającej uchwalenie szkolnego programu wychowawczo-profilaktycznego. Jak wskazano w części teoretycznej, jest to obowiązek wynikający z przepisów prawa i wszyscy dyrektorzy się z niego wywiązali. Przeprowadzona diagnoza jest nieodłącznym elementem dobrze skonstruowanego programu odpowiadającego na faktycznie istniejące w danej jednostce problemy. Przeprowadzając diagnozę do programu wychowawczo-profilaktycznego, oparto się głównie na własnych doświadczeniach i obserwacjach (90%), na dokumentacji szkolnej (80%), rozmowach z uczniami i rodzicami (80%) oraz ankietach przeprowadzonych wśród uczniów i rodziców (40%). Diagnoza pozwoliła dostrzec problemy uczniów polegające na wzroście zachowań lękowych (80%) oraz uzależnieniach behawioralnych (np. cyberuzależnieniach) – 70%. W jednej szkole wskazano wycofanie oraz brak skupienia i uwagi jako dodatkowo zdiagnozowany problem. Co istot-

ne, w żadnej ze szkół nie zdiagnozowano ani wzrostu zachowań ryzykownych (np. picie alkoholu, palenie papierosów), ani zachowań agresywnych. Wyniki badań pokazują więc, że największym problemem stały się problemy emocjonalne dzieci oraz uzależnienia behawioralne.

Jak łatwo było przewidzieć, wszyscy dyrektorzy zadeklarowali wprowadzenie do programu wychowawczo-profilaktycznego na rok szkolny 2020/2021 nowych treści, metod, form pracy wynikających z pandemii. Niemniej jednak analiza udzielonych odpowiedzi wskazuje, iż zmiany dotyczyły jedynie treści związanych z koronawirusem dotyczących 1) nowych procedur, zasad bezpieczeństwa, reguł sanitarnych, ochroną przez zachorowaniem na covid-19 (70%), 2) emocjonalnego wsparcia uczniów wynikającego z izolacji domowej, radzenia sobie ze stresem (30%), 3) ukazania korzyści płynących ze szczepień przeciwko chorobom wirusowym, w tym SARS-CoV-2 (20%), 4) wprowadzenia treści związanych z zasadami bezpiecznego korzystania z Internetu (20%). W pojedynczych przypadkach wskazywano np. motywowanie uczniów do nauki w czasie pandemii, mediację w konfliktach rówieśniczych, budowanie pozytywnego obrazu samego siebie, a także budowanie pozytywnych relacji społecznych. Nie wskazano natomiast żadnej nowej metody i formy realizacji zadań profilaktycznych. Pokazuje to, że w profilaktyce w pandemii zmieniają się jedynie treści, a nie systematyczny sposób działania.

Istotne z punktu widzenia postawionej hipotezy szczegółowej jest pytanie o inicjatora wprowadzenia zmian wynikających z pandemii do programu wychowawczo-profilaktycznego na rok szkolny 2020/2021. Najczęściej inicjatorami byli dyrektorzy (80%), rada pedagogiczna (80%), psycholog i pedagog (70%) i wychowawcy (60%). Niestety, najmniej wskazań miała rada rodziców (30%). Potwierdza to hipotezę szczegółową, iż rodzice, którzy w świetle prawa uchwalają program wychowawczo-profilaktyczny, w rzeczywistości w ograniczonym stopniu przejmują inicjatywę w jego modyfikacji i dostosowaniu go do zdiagnozowanych potrzeb. Z socjologicznego punktu widzenia ważne byłoby głębsze eksplorowanie problemu niewykorzystywania przez grupę społeczną, jaką tworzą rodzice, możliwości wpływu na realizowany w szkole program wychowawczo-profilaktyczny, zwłaszcza że w świetle art. 1 ust. 2 ustawy Prawo oświatowe szkoła jedynie wspiera wychowawczą rolę rodziny.

Spśród działań, na których skupiono się w szkole w związku z panującą epidemią, respondenci wskazywali na: zapewnienie wsparcia psychicznego i emocjonalnego uczniom (70%), techniczne przygotowanie szkoły do prowadzenia zajęć online (70%), realizację podstawy programowej z obowiązkowych zajęć edukacyjnych (60%), zapewnienie reżimu sanitarnego (40%), wzmacnianie dobrych relacji nauczycieli – uczniów (40%) oraz wsparcie nauczycieli w pracy w trybie zdalnym (30%). Jeden dyrektor nie udzielił odpowiedzi. Udzielone odpowiedzi potwierdzają hipotezę szczegółową, która zakładała, że w pandemii pierwszą re-

akcją dyrektorów szkół było skoncentrowanie się na zagwarantowaniu odpowiedniego zaplecza technicznego, które w ogóle umożliwiałoby prowadzenie zajęć w trybie zdalnym i prawidłowe realizowanie procesu dydaktycznego. Wynika to także z przyjętej przez dyrektorów hierarchii procesów, w której największe znaczenie w czasie pandemii, jak zakładała autorka, miał dla dyrektorów proces dydaktyczny, właściwa realizacja zajęć edukacyjnych (50%), proces wychowawczy (40%), a najmniejsze profilaktyka (30%). Niemniej jednak w świetle przedstawionych wcześniej zaleceń Szymona Grzelaka dotyczących profesjonalnych działań profilaktycznych w czasach pandemii należy docenić fakt, iż w zdecydowanej większości dyrektorzy skoncentrowali się na zapewnieniu dzieciom i młodzieży przede wszystkim wsparcia psychicznego i emocjonalnego przez wspierającego dorosłego. Natomiast martwi wynik badań wskazujący, iż budowanie pozytywnych relacji uczeń – nauczyciel umiejscowione jest stosunkowo nisko pomimo wagi tego zjawiska wskazanej w poprzedniej części artykułu.

Wśród działań kierowanych do uczniów w zakresie profilaktyki najczęściej wskazywano pogadankę, wykład i prelekcję (100%), materiały informacyjne (np. ulotki) – 80%, film edukacyjny (80%), konkurs profilaktyczny (40%), kampanię społeczną (30%), warsztaty profilaktyczne (30%), projekt edukacyjny (20%). W jednej szkole zrealizowano spektakl profilaktyczny. Również wśród działań kierowanych do rodziców najczęściej deklarowanymi były: pogadanka, wykład i prelekcja (100%), materiały informacyjne (np. ulotki) – 90%, filmy edukacyjne (40%). W pojedynczych przypadkach wskazano projekt edukacyjny i kampanię społeczną. Podobnie do nauczycieli najczęściej kierowano pogadankę, wykład i prelekcję (90%), materiały informacyjne (np. ulotki) – 90%, specjalistyczne szkolenia (60%), film edukacyjny (40%), warsztaty profilaktyczne (30%), kampanię społeczną (20%). Wyniki te potwierdzają hipotezę szczegółową mówiącą o tym, iż pandemia ugruntowała metody podawcze.

Dodatkowo dyrektorzy wskazywali pojedyncze działania, które podjęli w związku z pandemią, tj. opracowanie procedur bezpieczeństwa i zapoznavanie z nimi społeczności szkolnej, wprowadzenie tzw. „tygodnia ulgi” po powrocie z nauczania zdalnego (rozmowy, pogadanki profilaktyczno-wychowawcze, zawieszenie wszelkich sprawdzianów i kartkówek oraz odpytywania ustnego), apele wychowawcze, modyfikację zaplecza bazy dydaktycznej pod kątem pracy zdalnej, zamieszczenie na stronie internetowej szkoły numerów telefonów zaufania i spisu telefonów do wybranych instytucji, do których można się zwrócić w czasie sytuacji trudnych, upowszechnianie na stronie internetowej szkoły referatów i prezentacji multimedialnych (np. „Zdrowy styl życia w czasie pandemii”, „Dlaczego ważne jest przestrzeganie restrykcji i ograniczeń wystosowanych do obywateli w czasie pandemii?”, „Jak zmotywować dziecko do nauki w czasie zdalnych lekcji?”, „Jak dbać o bezpieczeństwo w sieci?”).

Spośród zaplanowanych działań, których nie zrealizowano w zakresie profilaktyki w roku szkolnym 2020/2021, wskazywano przede wszystkim wydarzenia typu wyjazdy do teatru, na wycieczki, spotkania integracyjne, imprezy plenerowe, np. piknik rodzinny, „Majówka profilaktyczna”, „Noc profilaktyki”, spotkania z pisarzami, program antynikotynowy „Bieg po zdrowie”. Były to pojedyncze działania mieszczące się w ramach profilaktyki uniwersalnej. Przyczyną niezrealizowania był brak możliwości realizacji zadań w związku z pracą szkoły online (56%), obostrzenia pandemiczne (22%) i brak środków finansowych (22%). Koresponduje to ze wskazanymi w teoretycznej części artykułu negatywnymi skutkami społecznymi covid-19, określonymi przez Piotra Długośza, polegającymi na ograniczeniu praktyk społecznych.

Jako czynniki ułatwiające realizację zadań profilaktycznych wskazano: szybkie dostosowanie szkoły do realizacji zajęć online (90%), wysokie zaangażowanie nauczycieli (80%), dotychczasowe doświadczenie w realizacji zadań profilaktycznych (40%), dobrą współpracę z rodzicami (40%). Z kolei za czynniki utrudniające realizację zadań profilaktycznych uznano pracę w trybie zdalnym (90%), brak odpowiednich środków dydaktycznych (30%), wysoką absencję nauczycieli związaną z pandemią (20%). Tylko jeden dyrektor jako czynnik utrudniający realizację zadań profilaktycznych wskazał trudną kondycję psychiczną nauczycieli w związku z pandemią. Inny podał zmęczenie nauczycieli pracą online oraz małe zainteresowanie uczniów.

Obszary najczęściej poruszane w profilaktyce z młodzieżą to: propagowanie zdrowego i wartościowego stylu życia (80%), dostarczanie informacji o sposobach dbania o zdrowie (50%), dostarczanie informacji o substancjach szkodliwych dla zdrowia, procesie uzależnienia, negatywnych konsekwencjach uzależnień (50%), praca z emocjami, sposoby radzenia sobie z trudnymi emocjami (40%), praca nad kształtowaniem pozytywnej samooceny, poczuciem własnej wartości (30%), radzenie sobie w sytuacjach trudnych, kryzysowych (30%), rozwijanie umiejętności życiowych (np. podejmowanie decyzji, rozwiązywanie problemów, komunikacja z innymi, współpraca w grupie) – 20%. Żaden z dyrektorów nie wskazał obszarów: budowanie odporności na negatywne wpływy społeczne, wskazywanie norm, asertywność.

Niepokojący jest fakt, iż tylko w jednej szkole przed pandemią realizowano programy profilaktyczne rekomendowane przez Państwową Agencję Rozwiązywania Problemów Alkoholowych: *Program wzmacniania rodziny dla rodziców i młodzieży w wieku 10–14 lat*, *Spójrz inaczej – szkolny program profilaktyki uniwersalnej, ukierunkowany na wczesne zapobieganie zachowaniom ryzykownym oraz przeciwdziałanie nieprawidłowej adaptacji społecznej dzieci w wieku wczesnoszkolnym*, *Szkolna Interwencja Profilaktyczna, Spójrz inaczej (dla klas 4–6)*, *Profilaktyczny Bank Dobrych Praktyk*. W trakcie pandemii tylko w jednej szkole

kontynuowano wcześniej wymienione programy, w drugiej częściowo realizowano program dla najmłodszych klas *Przyjaciele Zippiego*, natomiast w trzeciej szkole troje nauczycieli ukończyło kurs do realizacji programu *Apteczka pierwszej pomocy emocjonalnej*.

Nauczyciele (w tym pedagodzy, psychologzy) wykazywali dużą aktywność w doskonaleniu swojego warsztatu pracy. Doskonalili oni swoje kompetencje dotyczące pracy z dziećmi i młodzieżą w okresie pandemii poprzez zewnętrzne formy doskonalenia (np. konferencje, szkolenia) – 90%. Jeden dyrektor nie udzielił odpowiedzi na pytanie. Szkolenia obejmowały sześć głównych obszarów: 1) funkcjonowanie szkoły w czasie pandemii i nauki zdalnej (narzędzia, platformy edukacyjne wspierające pracę nauczyciela w czasie nauki zdalnej, nadzór pedagogiczny w czasie nauczania zdalnego, edukacja zdalna), 2) praca z emocjami oraz wspieranie dzieci i młodzieży (radzenie sobie z lękiem, pomoc psychologiczna uczniom w czasie pandemii, motywowanie uczniów w nauce zdalnej, wsparcie koncentracji po nauce zdalnej, depresja dzieci i młodzieży, problemy psychiczne dzieci i młodzieży w związku z nauczaniem zdalnym, budowanie poczucia własnej wartości u dziecka, metody odreagowania napięć psychoruchowych za pomocą choreoterapii), 3) profilaktyka uzależnień, 4) bezpieczeństwo w czasie pandemii, w tym bezpieczne korzystanie z Internetu, pierwsza pomoc w nauce zdalnej, 5) wpływ koronawirusa na życie, 6) sprawność i zdrowie fizyczne.

Wnioski w zakresie profilaktyki, które opracowano do realizacji na kolejny rok szkolny na podstawie analizy roku szkolnego 2020/2021, dotyczyły głównie: 1) kontynuacji już wcześniej podejmowanych działań, zwłaszcza w zakresie promowania zdrowego stylu życia, 2) poszerzania wiedzy uczniów i rodziców dotyczącej szkodliwości substancji psychoaktywnych i negatywnych konsekwencjach ich stosowania, szkodliwości napojów energetycznych, 3) profilaktyki normatywnej, wskazywania zasad i norm społecznych, 4) przeciwdziałania cyberprzemocy, zagrożeniom płynącym z Internetu (uzależnienie, udostępnianie danych, kradzież danych, spotkania z nieznanymi), 5) przeciwdziałania uzależnieniom behawioralnym, 6) kształcenia kompetencji emocjonalnych, asertywności, odpowiedzialności, 7) wspierania uczniów podczas nauki zdalnej, motywowania ich, 8) włączenia programu profilaktycznego rekomendowanego przez dotychczasową Państwową Agencję Rozwiązywania Problemów Alkoholowych, 9) zwiększenia liczby godzin psychologa, 10) zwiększenia zakresu współpracy z rodzicami, poszerzania ich wiedzy na temat prawidłowego rozwoju i zaburzeń psychicznych dzieci i młodzieży, a także rozpoznawania wczesnych objawów używania przez uczniów środków i substancji psychoaktywnych, 11) stałego monitorowania kondycji psychofizycznej uczniów w celu eliminacji zachowań niepożądanych, 12) kontynuacji działań integrujących społeczność szkolną (imprezy, wycieczki, spotkania), 13) przeprowadzania warsztatów, np. „Jak radzić sobie ze stresem?”, „Jak dbać o samoro-

zwój i samokształcenie w wieku szkolnym?”, „Samoocena – najbardziej kluczowa umiejętność w procesie uczenia się”, 14) organizacji konkursów profilaktycznych. Istotne dla szkół okazuje się stałe poszerzanie wiedzy uczniów i rodziców na temat szkodliwości substancji psychoaktywnych i negatywnych konsekwencjach ich stosowania. Należy jednak pamiętać, że sam wzrost wiedzy nie przekłada się na pożądane zachowania. Dostarczanie wiedzy musi być poparte innymi czynnikami wspierającymi. Szkoły przywiązują także dużą wagę do profilaktyki normatywnej, co w odwołaniu się do teorii uzasadnionego działania Icka Ajzena zwracającej uwagę na przekonania normatywne (*normative beliefs*) będące wynikiem presji społecznej i decydujące o akceptowanym przez osoby znaczące zachowaniu człowieka, ocenić należy pozytywnie³⁶.

Respondenci zapytani o pożądane wsparcie w realizacji zadań profilaktycznych wskazywali najczęściej wsparcie finansowe, dzięki któremu mogliby zorganizować w szkole profesjonalne warsztaty i szkolenia profilaktyczne dla uczniów, rodziców i nauczycieli. Chcieliby także większego wsparcia specjalistów spoza szkoły (edukatorów, profesjonalnych profilaktyków). Od samorządu lokalnego oczekują również zwiększenia liczby godzin psychologa w szkołach. Jedną z potrzeb jest także wyposażenie szkoły w odpowiednie środki dydaktyczne wykorzystywane do realizacji zadań profilaktycznych. Jeden z dyrektorów oczekuje od lokalnego samorządu kontynuacji zorganizowanej przez różne podmioty konferencji *Profilaktyka uzależnień wśród dzieci i młodzieży*. Ostatnie z pytań ankiety dotyczyło czynnika zwiększającego skuteczność realizacji zadań profilaktycznych w czasie pandemii. Najczęściej dyrektorzy wskazywali: szkolenia prowadzone przez certyfikowanych specjalistów realizujących programy profilaktyczne m.in. rekomendowane przez Państwową Agencję Rozwiązywania Problemów Alkoholowych lub spotkania z policjantami, którzy – zdaniem dyrektorów – cieszą się wśród uczniów autorytetem (40%), zwiększenie liczby godzin specjalistów (szczególnie psychologa) dla uczniów, rodziców i nauczycieli (30%), kształcenie w trybie stacjonarnym (30%), wzmocnienie współpracy i więzi szkoły z rodzicami (20%). W pojedynczych przypadkach za czynnik zwiększający skuteczność działań profilaktycznych uznano: silną więź emocjonalną uczniów z rodzicami, zainteresowanie uczniów nauką szkolną, pozytywne relacje międzyludzkie. Jeden dyrektor nie udzielił odpowiedzi. Widać więc, że szkoły liczą przede wszystkim na specjalistyczne wsparcie osób profesjonalnie zajmujących się profilaktyką. Doceniają także rolę rodziców w tym procesie oraz bezpośredni kontakt z uczniami możliwy podczas kształcenia stacjonarnego. Warto zwrócić uwagę na fakt, że pojawiająca się zarówno we wnioskach do dalszej pracy, jak i w czynnikach

³⁶ Zob. M. Mynarska, *Wykorzystanie teorii planowanego zachowania w celu wyjaśnienia zróżnicowania intencji rodzicielskich – ocena operacjonalizacji i dobroci pomiaru zmiennych*, „Studia Psychologiczne” 2012, nr 12 (1), s. 83–100.

zwiększających efektywność profilaktyki chęć zwiększenia współpracy szkoły z rodzicami odpowiada postulowanemu wprowadzaniu do programu profilaktycznego mechanizmów modelowania pożądanych przez rodziców zachowań, zgodnie z teorią społecznego uczenia się (*social learning theory*) Alberta Bandury³⁷.

Zakończenie

Przeprowadzone badania potwierdziły sformułowaną hipotezę badawczą mówiącą, iż pandemia, choć nosząca znamiona sytuacji kryzysowej, wręcz traumy społeczno-kulturowej, nie zmieniła w istotny sposób prowadzenia procesu profilaktycznego w szkole. Również hipotezy szczegółowe – 1) profilaktyka nie jest przez dyrektorów uznawana za najważniejszy proces w szkole, sytuowana jest za procesem dydaktycznym i wychowawczym, na których to skupiono w pierwszej kolejności działania w obliczu wybuchu pandemii; 2) formy zajęć online ugruntowały stosowanie tradycyjnych podawczych metod działań profilaktycznych; 3) rodzice nie wykorzystują w pełni prawnej możliwości decydowania o procesie profilaktycznym, nie angażują się w optymalny sposób w tworzenie szkolnego programu wychowawczo-profilaktycznego – również znalazły potwierdzenie w przeprowadzonych badaniach.

Z punktu widzenia analizy socjologicznej warto popatrzeć na procesy profilaktyczne realizowane przez szkoły w powiązaniu z zależnościami pomiędzy poszczególnymi grupami społecznymi je tworzącymi, tj. nauczycieli, rodziców i uczniów, w powiązaniu z układem społecznym charakteryzującym daną społeczność lokalną. Skutki prowadzonych w tym obszarze działań dotyczą bowiem nie tylko szkoły, ale dotyczą również szerszych układów społecznych. Szczególnie istotne jest obecnie spojrzenie na szkołę poprzez doświadczenie pandemii. W większym stopniu rzeczywistość pandemiczna powinna stać się przedmiotem refleksji w odniesieniu do podejmowanych w szkole działań.

Sformułowane w poprzedniej części artykułu pytanie badawcze na pierwszy plan wysuwa aspekt poznawczy, niemniej jednak analiza i ocena sposobu realizacji działań profilaktycznych w czasie pandemii może przynieść wnioski i rekomendacje, które szkoły i społeczności lokalne będą mogły wykorzystywać w praktyce. Do najważniejszych rekomendacji należą:

- 1) Prowadzenie działalności profilaktycznej w szkołach powinno być szerzej dyskutowane w danej społeczności lokalnej, np. na naradach kierowniczych, z udziałem przedstawicieli władzy lokalnej, instytucji współpracujących na rzecz pro-

³⁷ A. Bandura, *Teoria społecznego uczenia się*, PWN, Warszawa 2007. Zob. też K. Ostaszewski, *Skuteczność profilaktyki używania substancji...*, s. 94.

filaktyki. Dałoby to możliwość przyjęcia optymalnych rozwiązań w całej gminie i znacznie podniosłoby rangę profilaktyki.

- 2) Władze lokalne powinny zmotywować szkoły do wykorzystywania programów rekomendowanych przez dotychczasową Państwową Agencję Rozwiązywania Problemów Alkoholowych, w tym zapewnić im wsparcie finansowe na ich realizację. Wynika to z konieczności budowania programów profilaktycznych w oparciu o naukowo uzasadnione podstawy teoretyczne.
- 3) Na szczeblu lokalnym należy przeanalizować rozdysponowanie środków finansowych na działania profilaktyczne i w razie potrzeby je zwiększyć. Zwłaszcza że, jak podnoszono w raporcie Szymona Grzelaka, koszty społeczne i finansowe profilaktyki będą dla lokalnej społeczności znacznie niższe niż koszty społeczne wynikające z jej zaniechania.
- 4) Warto przemyśleć na szczeblu lokalnym zasady przydzielania tzw. godzin wsparcia, szczególnie psychologa³⁸, by w optymalny sposób zapewnić wsparcie specjalistów.
- 5) Należy zwiększyć aktywność rodziców w pracach nad programem wychowawczo-profilaktycznym szkoły.
- 6) W realizacji zadań profilaktycznych efektywne byłoby poszerzenie tradycyjnych metod podawczych o tzw. metody aktywizujące.
- 7) Większą uwagę należy skierować w szkołach na budowanie pozytywnych relacji uczeń – nauczyciel, które mają znaczący pozytywny wpływ na uczniów.

Autorka zdaje sobie sprawę z ograniczeń przeprowadzonego badania. Przede wszystkim należałoby nim objąć większą liczbę szkół, by uzyskać względnie pełny obraz profilaktyki realizowanej w szkołach w czasie pandemii. Ponadto badania należałoby poszerzyć, wykorzystując np. wywiad pogłębiony nie tylko z dyrektorami, ale także z rodzicami, psychologami, pedagogami i wychowawcami. Dałoby to możliwość wglądu w przyczyny opisanych badaniami zjawisk. Cennych informacji dostarczyłaby niewątpliwie analiza dokumentacyjna realizowanych w szkole programów wychowawczo-profilaktycznych. Niestety analizy te wykraczają poza ramy niniejszego artykułu, natomiast wskazują kierunek dalszych badań.

Bibliografia

- Babbie E., *Badania społeczne w praktyce*, tłum. W. Betkiewicz i in., Warszawa 2004.
Bandura A., *Teoria społecznego uczenia się*, Warszawa 2007.
Deptuła M., Potorska A., Borsich Sz., *Wczesna profilaktyka problemów w rozwoju psychospołecznym i ryzykownych zachowań dzieci i młodzieży*, Warszawa 2018.
Długosz P., *Trauma pandemii COVID-19 w polskim społeczeństwie*, Warszawa 2021.

³⁸ Obecnie w badanej gminie liczba godzin psychologa przydzielana jest proporcjonalnie do liczby uczniów w danej szkole.

- Grzelak Sz., Żyro D., *Jak wspierać uczniów po roku epidemii? Wyzwania i rekomendacje z obszaru wychowania, profilaktyki i zdrowia psychicznego*, Warszawa 2021.
- Hattie J., *Widoczne uczenie się dla nauczycieli. Jak maksymalizować siłę oddziaływania na uczenie się*, tłum. Z. Jankowska, współpr. M. Pater, Warszawa 2015.
- Krótkie wykłady z socjologii edukacji*, red. M.J. Szymański, Warszawa 2019.
- Melosik Z., *Socjologia edukacji: teoretyczne (re)konstrukcje* [w:] *Krótkie wykłady z socjologii edukacji*, red. M.J. Szymański, Warszawa 2019.
- Mikiewicz P., *Socjologia edukacji. Teorie, koncepcje, pojęcia*, Warszawa 2016.
- Mynarska M., *Wykorzystanie teorii planowanego zachowania w celu wyjaśnienia zróżnicowania intencji rodzicielskich – ocena operacjonalizacji i dobroci pomiaru zmiennych*, „*Studia Psychologiczne*” 2012, nr 12 (1), s. 83–100.
- Nowak S., *Metodologia badań społecznych*, Warszawa 2007.
- Ostaszewski K., *Skuteczność profilaktyki używania substancji psychoaktywnych. Podstawy opracowywania oraz ewaluacja programów dla dzieci i młodzieży*, Warszawa 2003.
- Ostaszewski K., *Standardy profilaktyki*, Warszawa 2016.
- Polska... Unia Europejska... Świat... w pandemii COVID-19 – wybrane zagadnienia. Wnioski dla kształtowania i prowadzenia polityki publicznej*, red. A. Bartoszewicz, K. Książkowski, A. Zybała, Warszawa 2021.
- Salamucha A., *Pojęcie profilaktyki (analiza semiotyczna)*, „*Roczniki Pedagogiczne*” 2016, nr 4, t. 8 (44), s. 7–48.
- Sołoma L., *Metody i techniki badań socjologicznych. Wybrane zagadnienia*, Olsztyn 2002.
- Sztompka P., *Socjologia zmian społecznych*, tłum. J. Konieczny, Kraków 2010.
- Szymańska J., *Programy profilaktyczne. Podstawy profesjonalnej psychoprofilaktyki*, Warszawa 2015.
- Szymański M.J., *Socjologia edukacji. Zarys problematyki*, Kraków 2021.
- Vademecum skutecznej profilaktyki problemów młodzieży. Poradnik dla samorządowców i praktyków oparty na wynikach badań naukowych*, red. Sz. Grzelak, Warszawa 2015.

Netografia

- Doucet A., Netolicky D., Timmers K., Tuscano F.J., *Thinking about Pedagogy in an Unfolding Pandemic. An Independent Report on Approaches to Distance Learning During COVID19 School Closures*, <https://learningportal.iiep.unesco.org/en/library/thinking-about-pedagogy-in-an-unfolding-pandemic-an-independent-report-on-approaches-to> [dostęp: 9.01.2022].
- Edukacja w czasach pandemii wirusa COVID-19. Z dystansem o tym, co robimy obecnie jako nauczyciele*, red. J. Pyżalski, EduAkcja, Warszawa 2020, <https://zdalnie.edu-akcja.pl/> [dostęp: 9.01.2022].
- Macander D., *Profilaktyka uzależnień w szkole. E-poradnik*, ORE, Warszawa, <https://www.ore.edu.pl/2015/06/profilaktyka-uzaleznien-materialy-do-pobrania/> [dostęp: 9.01.2022].
- NIK o przeciwdziałaniu e-uzależnieniu dzieci i młodzieży*, <https://www.nik.gov.pl/aktualnosci/niko-przeciwdzialaniu-e-uzaleznieniu-dzieci-i-mlodziezy.html> [dostęp: 9.02.2022].
- Pisula E., Pankowski D., Nowakowska I., Banasiak A., Wytrychiewicz-Pankowska K., Markiewicz M., Jórczak A., *Nauczyciele w sytuacji powrotu do szkół w czasie pandemii SARS-CoV-2. Raport z badań przeprowadzonych od 10 września do 10 października 2020*, Open Science Framework, Warszawa 2020; <https://osf.io/6znce/> [dostęp: 2.02.2022].
- Professionalism and Pedagogy: A contemporary opportunity. A Commentary by TLRP and GTCE*, ed. A. Pollard, Londyn 2010; <http://reflectiveteaching.co.uk/media/profandped.pdf> [dostęp: 3.02.2022].
- Profilaktyka na czas epidemii. Potrzeby, priorytety i rekomendacje dotyczące działań w zakresie profilaktyki używania substancji psychoaktywnych oraz innych problemów dzieci i młodzieży w czasie epidemii COVID-19*, oprac. Sz. Grzelak, Warszawa 2020, https://www.parpa.pl/images/Ekspertyza_IPZIN_pod_kierunkiem_dr_Sz._Grzelaka_.pdf [dostęp: 9.01.2022].

Profilaktyka uzależnień pod znakiem festynów i pogadanek, <https://www.nik.gov.pl/aktualnosci/profilaktyka-uzaleznien-od-alkoholu-i-narkotykow.html> [dostęp: 7.02.2022].

Profilaktyka w szkole. Stan i rekomendacje dla systemu oddziaływań profilaktycznych w Polsce, red. R. Porzak, Fundacja „Masz Szansę”, Lublin 2019, <https://www.profilaktycy.pl/index.php/produkty/ksiazka-profilaktyka-w-szkole> [dostęp: 16.01.2022].

Ptaszek G., Stunża G.D., Pyżalski J., Dębski M., Bigaj M., *Edukacja zdalna: co stało się z uczniami, ich rodzicami i nauczycielami?* Gdańsk 2020, <https://zdalnenauczanie.org/> [dostęp: 7.02.2022].

Pyżalski J., *Analiza potrzeb dotycząca metodyki działań profilaktycznych prowadzonych w sposób zapośredniczony w czasie lockdownu spowodowanego pandemią COVID-19*, https://www.parpa.pl/images/Ekspertyza_prof._J._Py%C5%BCalski.pdf [dostęp: 7.02.2022].

Pyżalski J., *Co jest obecnie ważne, a co mniej w działaniach szkół i nauczycieli?* [w:] *Edukacja w czasach pandemii wirusa COVID-19. Z dystansem o tym, co robimy obecnie jako nauczyciele*, red. J. Pyżalski, EduAkcja, Warszawa 2020, <https://zdalnie.edu-akcja.pl/> [dostęp: 9.01.2022].

Rekomendacje do realizowania i finansowania gminnych programów profilaktyki i rozwiązywania problemów alkoholowych w 2022 roku, <https://www.parpa.pl/images/file/Rekomendacje2022.pdf> [dostęp: 7.02.2022].

Akty prawne

Ustawa z dnia 26 października 1982 r. o wychowaniu w trzeźwości i przeciwdziałaniu alkoholizmowi (Dz. U. z 2021 r., poz. 1119 ze zm.).

Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym (Dz. U. z 2021 r., poz. 1372 ze zm.).

Ustawa z dnia 29 lipca 2005 r. o przeciwdziałaniu narkomanii (Dz. U. z 2020 r., poz. 2050 ze zm.).

Ustawa z dnia 11 września 2015 r. o zdrowiu publicznym (Dz. U. z 2021 r., poz. 1956 ze zm.).

Ustawa z dnia 14 grudnia 2016 r. Prawo oświatowe (Dz. U. z 2021 r., poz. 1082 ze zm.).

Ustawa z dnia 17 grudnia 2021 r. o zmianie ustawy o zdrowiu publicznym oraz niektórych innych ustaw (Dz. U. z 2021 r., poz. 2469).

Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 lutego 2017 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz podstawy programowej kształcenia ogólnego dla szkoły podstawowej, w tym dla uczniów z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu umiarkowanym lub znacznym, kształcenia ogólnego dla branżowej szkoły I stopnia, kształcenia ogólnego dla szkoły specjalnej przysposabiającej do pracy oraz kształcenia ogólnego dla szkoły policealnej (Dz. U. z 2017 r., poz. 356 ze zm.).

Uchwała nr XL/415/21 Rady Miejskiej w Dąbrowie Tarnowskiej z dnia 29 grudnia 2021 r. w sprawie przyjęcia *Gminnego programu profilaktyki i rozwiązywania problemów alkoholowych oraz Gminnego programu przeciwdziałania narkomanii w Gminie Dąbrowa Tarnowska na 2022 rok*, <https://bip.malopolska.pl/umdabrowatarnowska,a,2040645,uchwala-nr-xl41521-rady-miejskiej-w-dabrowie-tarnowskiej-z-dnia-29-grudnia-2021-r-w-sprawie-przyjeci.html>

SCHOOL ADDICTION PREVENTION DURING THE PANDEMIC (ILLUSTRATED WITH AN EXAMPLE OF PRIMARY SCHOOLS IN DĄBROWA TARNOWSKA COMMUNE)

Abstract

The main purpose of this article is to show how to implement the preventive process during the SARS-CoV-2 pandemic in relation to legal acts regulating the prevention of addictions at school. A questionnaire survey was conducted among principals of primary schools located in Dąbrowa Tarnowska Commune in Dąbrowa County (Małopolska Province). During the research,

the issues related to the diagnosis preceding the adoption of the educational and preventive program, forms and methods of preventive work during the pandemic, the content of educational and preventive programs, factors facilitating and hindering the implementation of preventive tasks, and the role of parents in the preventive process were verified. The conducted research allowed to establish that the pandemic, although bearing the hallmarks of a crisis, has not significantly changed the prevention process at school. The article contains recommendations for local governments and schools.

Keywords: prevention, addiction, educational and prophylactic program, school, pandemic, sociology of education

SKOLNA PROFILAKTYKA UZALEŻNIEŃ W CZASIE PANDEMII (NA PRZYKŁADZIE SZKÓŁ PODSTAWOWYCH W GMINIE DĄBROWA TARNOWSKA)

Streszczenie

Głównym celem niniejszego artykułu jest ukazanie sposobu realizowania procesu profilaktycznego w czasie pandemii wywołanej wirusem SARS-CoV-2 w odniesieniu do aktów prawnych regulujących profilaktykę uzależnień w szkole. Badanie sondażowe za pomocą ankiety przeprowadzono wśród dyrektorów szkół podstawowych znajdujących się na terenie gminy Dąbrowa Tarnowska położonej w powiecie dąbrowskim (województwo małopolskie). W trakcie badań zweryfikowano kwestie związane z diagnozą poprzedzającą uchwalenie programu wychowawczo-profilaktycznego, formami i metodami pracy profilaktycznej w czasie pandemii, treścią programów wychowawczo-profilaktycznych, czynnikami ułatwiającymi i utrudniającymi realizację zadań profilaktycznych, rolą rodziców w procesie profilaktycznym. Przeprowadzone badania pozwoliły ustalić, iż pandemia, choć nosząca znamiona sytuacji kryzysowej, nie zmieniła w istotny sposób prowadzenia procesu profilaktycznego w szkole. Artykuł zawiera rekomendacje dla samorządów lokalnych i szkół.

Słowa kluczowe: profilaktyka, uzależnienia, program wychowawczo-profilaktyczny, szkoła, pandemia, socjologia edukacji